



Қахрамон Ражабов

Ўзбекистон Фанлар академияси
Тарих институти бош илмий ходими,
тарих фанлари доктори,
профессор.

E-mail: kahramon-62@mail.ru

АМИР САИД ОЛИМХОН ҲАМДА ФАРЗАНДЛАРИ ТАҚДИРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15729783>

Аннотация. Мақолада Туркистоннинг сўнгги ҳукмдори Амир Саид Олимхон ҳаёти ва фаолияти, унинг ҳукмдорлик даври ҳамда муҳожирликда кечган умри, кўп сонли фарзандлари тақдири кўрсатилади. У архив ҳужжатлари, Амир ва замондошлари хотиралари, ўша давр матбуоти материаллари ҳамда тарихий тадқиқотлар таҳлили асосида яратилган.

Калит сўзлар: Амир, сарой, қўшбеги, қизил қўшин, жаидлар, большевиклар, кўрбошилар, тарихий тадқиқотлар.

Кириш. *Амир Саййид Олимхон, Саид Олимхон, Олимхон, Амир Олимхон, Тўражон Тўра* (1881 йил 1 январ, Кармана – 1944 йил 28 апрел, Кобул) – Бухоронинг сўнгги ҳукмдори (1910-1920), *мангитлардан* [1]. *Амир Абдулаҳадхоннинг* ўғли. Олимхон мангитлардан Абдулаҳадхон хонадонидан 1881 йили 18 декабрда (ҳижрий 1298 йил муҳаррам ойининг 15 куни) Кармана шаҳрида туғилган. Олимхоннинг онаси Давлат Бахт ойим исмли гўзал аёл бўлган. Олимхон ёлғиз ўғил сифатида алоҳида меҳр-муҳаббатга сазовор бўлган. Уни ёшлигидан бошлаб Тўражон Тўра деб эъзозлашган.

Олимхон 12 ёшга тўлгач, Петербургдаги Николаев кадет (пажлар) корпусида уч йил давомида ҳарбий муҳандислик мутахассислиги бўйича таҳсил олган (1893-1896) [2]. Олимхон Тўра Бухорога қайтгач, икки йил мобайнида ўз отасидан давлат бошқаруви сирлари ва салтанатни идора қилиш усуллари ўрганади, амирликдаги иқтисодий, сиёсий ва маданий аҳвол билан чуқур танишади. Олимхон Тўра 12 йил давомида (1898-1910 й.) Насаф (Қарши) вилояти ҳокими вазифасида, кейинроқ валиаҳд сифатида Кармана вилояти ҳокими вазифасида бир йил (1910) ишлаган даврда ҳам Қарши ва Карманада қатор ободончилик ишларини амалга оширган. Олимхон Тўра 1910 йил январь ойида пойтахт Бухорода бўлган суннийлар ва шиалар ўртасидаги ўзаро низони, яъни ашуро фитнасини [3] бартараф қилишда анча жонбозлик кўрсатди.

Амир Абулаҳадхон 1910 йил 22 декабрда Кармана яқинидаги Хайробод чорбоғида 54 ёшида вафот этгач, Кармана ҳокими бўлиб турган Мир Саййид Олимхон Тўра отасининг дафн маросимидан кейин Бухоро шаҳрига келиб, 1910 йил 24 декабрда 28 ёшида амирлик тахтига ўтирди.

Асосий қисм. Амир Саййид Олимхон дастлаб Бухоро амирлигида маъмурий, иқтисодий ва ҳарбий соҳада ислоҳотлар ўтказишга уринган. 1910 йил 30 декабрда у махсус фармон чиқариб, ислоҳотлар дастурини эълон қилган. Фармонга кўра, халқдан олинadиган турли солиқлар камайтирилган ва хирож тартибга солинган. Амалдорларнинг пора олиши таъқиқланиб, уларга хазинадан маош белгиланди. Ҳарбий ишни қайта қуришга киришилган. Навкарлар ва сарбозларнинг маошлари икки-уч баробар оширилади [4].

Амир Саййид Олимхон ва аркони давлатнинг бу ишларини Бухоро жаидлари, хусусан, Фитрат катта олқишлар билан қаршилаган. Бироқ орадан кўп ўтмай Амир Олимхон қадимчилик йўли тарафдорлари бўлган баъзи уламоларнинг тазйиқлари натижасида бу ислоҳотларни тўхтатиб қўйган. Ёш бухоролик жаидларга нисбатан хайрихоҳона сиёсатни ҳам ўзаро адоват ва нафрат эгаллаган [5].

Мирзо Салимбекнинг “Кашкўли Салимий ва Таворихи муттақадимин ва муттаахирин” (қисқача “Кашкўли Салимий”) асарида ёзилишича, 1911 йили аморат паноҳ Авлиёкулбекбий парвоначи манғит Қоратегин вилояти, Жалил ал-Қодир Девонбеги Ҳисор вилояти, Мулло Неъмат Оллобекбий додхоҳ Кўлоб вилояти, Шохбекбий Сариосиё вилояти, Мирзо Азим Хўжа Шеробод вилояти ҳокими лавозимларини эгаллашган. 1912 йили (ҳижрий 1330 йил) Муҳаммад Юсуфбий додхоҳ Чоржўй вилояти, Ибод ал-Ҳофиз Иноқ Бухорий Бойсун вилояти ҳокими қилиб тайинланади [6]. Бу пайтда Мирзо Салимбек Ўроқ Кеш (Шаҳрисабз) шаҳри ҳокими эди. Бизнинг фикримизча, маъмурий бошқарувдаги ушбу ўзгаришларни амалга оширишда янги амир ўзининг ички сиёсатини ўтказиш билан бир қаторда, раъият манфаатларига хизмат қилишни ҳам назарда тутган.

Саййид Мансур Олимийнинг “Бухоро – Туркистон бешиги” асарида Амир Саййид Олимхон томонидан Бухоро давлатида маъмурий бошқарувда амалга оширилган ишлар сал бошқачароқ тарзда куйидагича тасвирланган: “Амир Олимхон 1329 (милодий 1911) йил бошқарув тизимида кишиларни тайинлади. Масалан, Қоратегин ҳокими Авлиёкулбекни Ҳисор беклиги девонбегиси этиб тайинлади. Сариосиё ҳокими Исҳоқбекбийни Кўлоб вилояти ҳокими, Мирза Рабиъни Шеробод вилояти ҳокими, Абдулҳафизбийни Бойсун вилояти ҳокими қилиб тайинлади. Қарши ҳокими Хўжа Судурни мансабидан четлаштириб, ўрнига Деҳинав вилояти ҳокими Усмонбекбийни тайинлаб, унга додхоҳ мансабини берди. Аморатпаноҳ Мирзо Низомиддин Хўжа парвоначини девонбеги лавозимига, унинг ўғли Мирзо Раҳматуллони додхоҳ лавозимига, Ахроркулбекбий қалмоқни бий лавозимига, Кўлоб ҳокими аморатпаноҳ Мулло Неъматуллобекбий додхоҳни Қоратегин ҳокими, Муҳаммаб Юнусбий додхоҳни Чоржўй волийси лавозимига тайинлади”[7].

Бироқ Амир Олимхон ҳукмронлиги даврида Бухоро амирлигининг Россия империясига қарамлиги тобора кучайди. Унинг фармони билан тараққийпарвар кучлар, аввало, Ёш бухороликлар қаттиқ таъқиб қилинди. Биринчи жаҳон

уруши даврида Россия императори Николай II уни генерал-лейтенант ҳарбий унвони билан тақдирлаган ва ўзининг генерал-адъютанти қилиб тайинлаган (1915 йил декабрь). Чунки амир уруш пайтида Россия давлатига катта миқдордаги маблағ билан моддий ёрдам берган эди.

Амир Олимхон Бухоро мамлакати учун масъулиятли бўлган бир давр – 1917-1920 йилларда адолатли сиёсат юритиш ўрнига Ёш бухороликлар ва уларга хайрихоҳ кучларга нисбатан жабр-зулмни кучайтирган. Бухорода 1917 йил апрелда бўлган намоиш, хусусан, Колесов воқеаси (1918 йил март)дан кейин у амирлик ҳудудида 3000 кишини жаҳид деб айблаб, ноҳақ қатл қилдирган. Хуллас, Олимхон мамлакатда конституцион монархия ўрнатмоқчи ва демократик ислохотлар ўтказмоқчи бўлган Ёш бухороликларни аямасдан қириб ташлайди, салтанат ҳудудида янгилик ва тараққиётга томон бўлган ҳар қандай интилишга қарши чиқади.

Туркистон ўлкасида 1917 йил кузида совет режими ўрнатилгач, Хоразмда Жунаидхон ҳамда Фарғона водийсида Мадаминбек, кейинчалик Шермуҳаммадбек билан қизил армияга қарши курашда иттифоқ тузилган бўлса ҳам Амир Саййид Олимхон уларга етарли даражада ҳарбий ёрдам кўрсатмади. Бухоро кўшинини замонавий қурооллар билан таъминлаш ишлари ҳам охирига етказилмади. Олимхон мамлакат аҳволини яхшилаш ўрнига асосий вақтини дабдабали турмуш кечириш ва айш-ишратга сарфлаган. У Бухородаги айрим мутаассиб уламоларнинг кучли таъсири остида бўлган. Улуғвор бир туркий давлат – Бухоро амирлиги таназулга учраб, парчаланиб кетишида совет Россиясининг ҳарбий тажовузи билан биргаликда Олимхоннинг калтабинлиги ҳам сабаб бўлган.

1920 йил августида Туркистон fronti кўшинларининг Бухорога қилган босқини натижасида Амир Саййид Олимхон 39 ёшида тож-тахтдан маҳрум бўлди. Бухорода амирлик тузуми афдариб ташланди. Қизил аскарлар томонидан Бухоро шаҳри вайрон қилинди, амирлик хазинаси тўла равишда Москвага ташиб кетилди. Амирнинг ҳарами (118 киши) 1920 йил октябрь ойи ўрталарида

Хожа Ориф (ҳозирги Шофиркон)да қизил аскарлар томонидан қўлга олинган. Сентябрь ойининг ўрталарида собиқ амир Шарқий Бухорога бориб ўрнашди. Хуллас, Бухоро фожиалари Саид Олимхоннинг шахсиятида кескин ўзгаришлар ясади. Бироқ асосий фурсат бой берилган эди. Шундай бўлишига қарамасдан, Олимхон Бухоро халқининг босқинчи қизил армияга қарши олиб борган мустақиллик курашига раҳбарлик қилишга уринди.

Саид Олимхон Ҳисор вилоятини ўзига қароргоҳ (марказ) қилиб, олти ой давомида қизил аскарларга қарши курашади. У Ҳисорда ўзининг баъзи сарой аёнлари ва маҳаллий амалдорлардан иборат янги ҳукумат ташкил қилади, бухороликларнинг қизил аскарларга қарши олиб бораётган жанг ҳаракатларини мувофиқлаштиришга интилади. Янги ҳукумат фаолиятида Ҳисор ҳокими Авлиёқулбек (1922 йили ҳалок бўлган) муҳим роль ўйнайди.

Кўлоб, Ҳисор ва Душанбе атрофида Олимхон катта миқдордаги ҳарбий кучларни бирлаштиришга муваффақ бўлган. 1920 йил ноябрь ойининг ўрталарида унинг қўшинлари Бойсун, Дарбанд, Шерободни қизил аскарлардан озод қилишди. Фарғона водийсидан ёрдамга юборилган 4000 йигит ҳам Шарқий Бухорога – Олимхон ихтиёрига етиб келади. 1921 йил 8 январда Олимхон қўшинининг миқдори 25 000 кишига етган. Ҳисордан Кўлоб вилоятига келган Саид Олимхон бутун қўшинларига машҳур кўрбоши Иброҳимбекни Олий бош қўмондон қилиб тайинлайди. Шарқий Бухорода Давлатмандбек Девонбеги ва Ғарбий Бухорода Мулла Абдулқаҳҳор унинг ўринбосарлари қилиб белгиланди. Бироқ бир қатор жангларда мағлубиятга учрагач, 1921 йил 4 мартда Саид Олимхон ўз яқинлари ва сарой аёнлари билан Амударёнинг Чубек кечувидан Афғонистонга ўтиб кетган.

Кобул шаҳрида Олимхонни Афғонистон амири Омонуллахон (ҳукмронлик даври: 1919-1929) қабул қилиб, доимий яшаши учун унга пойтахт яқинидаги Қалъаи Фотуда махсус қароргоҳ ажратиб берди. У Кобулда муқим яшаса ҳам Бухородаги истиқлолчилик ҳаракатига ғоявий жиҳатдан раҳбарлик қилишда давом этди, кўрбошилар ва уламоларга турли мактублар ва қимматбаҳо

совғалар жўнатиб, уларни большевиклар ва қизил армияга қарши курашга илҳомлантиради. Хусусан, Бухородаги йирик кўрбошилар – Иброҳимбек, Мулла Абдулқаҳҳор, Давлатмандбек, кейинчалик Туркиядан келган Анвар Пошо ва Салим Пошо каби лашкарбошиларга доимий равишда ўз эҳтиромини изҳор қилиб туради. Бироқ, Олимхоннинг асосий мақсади Бухородан қизил армия қувилгач, амирлик тузумини қайта тиклаш бўлганлигини унутмаслик лозим. У мустақил Бухоро Республикаси мавжуд бўлиши ва Бухоронинг демократик йўлдан ривожланишига қарши эди.

Олимхон қолган бутун умрини Кобулда ўтказди. У хорижда ҳам Бухорони большевиклардан озод қилиш фикридан воз кечмади. 1923 йил 4 июнда «Манчестер-Гардион» (Англия) газетасида Олимхоннинг «Большевикларнинг Ўрта Осиёга компанияси» номли жаҳон халқларига мурожаатномаси эълон қилинди. Бу мурожаатномада совет Россиясининг 1917-1922 йилларда Туркистонда юритган мустамлакачилик сиёсати, Бухоронинг қизил армия томонидан босиб олинishi, амирлик хазинасининг талон-торож қилиниши ва Москвага олиб кетилиши, истиқлол жанглари ҳақида муҳим маълумотлар мавжуд. Собиқ ҳукмдорнинг ёзишича, Туркистон минтақасида қизил армияга қарши курашаётган мужоҳидларнинг миқдори бу пайтда 60 000, қизил армиянинг сони эса 100 000 киши (фақат Бухоронинг ўзида 40 000 қуролли қизил аскар) бўлган [8].

Саид Олимхон Кобулда ўзининг «Бухоро халқининг ҳасрати тарихи» [9] номли машҳур эсдаликларини ёзган. Бу мемуар ва унинг Миллатлар Иттифоқи (Лигаси)га ёзган расмий баёноти ўзининг махсус вакили генерал Ҳожи Юсуфбек Муқимбой ўғли орқали 1927 йил сентябрда Женевадаги бу ташкилот раҳбарларига топширилди. Мурожаатнома Женевадаги Миллатлар Лигасидан ташқари Гаагадаги халқаро трибуналга, Буюк Британия, АҚШ, Япония ва бошқа давлатларнинг раҳбарларига жўнатилди. Бухоронинг собиқ амири томонидан тайёрланган ушбу расмий ҳужжат жаҳон аҳлини жунбушга солди.

Франция, Италия, Швейцария, Германия, Англия ва Эрон давлатларида бу мурожаатнома қизгин муҳокама қилинган.

Бухоро қозикалони Муҳаммад Шарифхон [Садр Зиё] (1865-1932) ўзининг “Салтанати подшоҳони манғит дар Мовароуннаҳр” (“Мовароуннаҳрдаги манғит подшолари салтанатининг зикри”) асарида бошқа манғит амирлари сингари Амир Саййид Олимхон давридаги мамлакат вазирлари (қўшбеги лар), қозикалонлар, охунд ва аъламлар, раислар, муфти аскарлар, уламолар, қозилар ҳақида муфассал маълумот келтириб ўтади. Хуллас, 1910-1920 йилларда Бухоро амирлигининг қўшбеги лари (вазирлари) Мирзо Насруллоҳ қўшбеги, Мирзо Низомиддинхўжа қўшбеги (Низомиддин Урганжий), Усмонбек қўшбеги; қозикалонлари Мулло Бақохўжа, Мулло Бурҳониддин Бадриддин қозикалон ўғли, Мирзо Муҳаммад Шариф домумло Абдушукур ўғли (Садр Зиё); раислар Мулло Уззомуддин мударрис, Мулло Абдуллахўжа муфти аскар, Мулло Абдусамадхўжа Судур ва бошқалар бўлишган.

Саид Олимхон муҳожирликда юрт дийдорига талпиниб яшади. Унинг Бухорога қайтиб келиш ҳақидаги илтимосларига СССР раҳбари И.В.Сталин қатъий рад жавобини берган. Умрининг охирида унинг кўзлари хиралашиб, ўзи оғир дардга чалинди. 1944 йил 28 апрелда Саид Олимхон узоқ давом этган хасталикдан сўнг 63 ёшида Кобул атрофидаги Қалъаи Фотуда вафот этади. У Кобул яқинидаги Шаҳидони ислом (Ислом шаҳидлари) қабристонида дафн этилган. Унинг дафн маросимига деярли барча ислом мамлакатларидан вакиллар келган. Қабри устига катта мармардан хотира тоши ўрнатилган.

Саид Олимхон фаолияти совет даврида ўз юртида атайин сохталаштирилиб, унга турли айблар қўйилди. Хусусан, жадидлар (Айний, Фитрат ва бошқалар) собиқ ҳукмдорни қоралашда пешқадамлик қилдилар. Жамоатчилик онгида «даҳшатли ва ёвуз амир»нинг салбий киёфаси шакллантирилди. Фитратнинг «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври» (Сталинобод, 1930) рисоласида унинг шахсияти асоссиз равишда ерга урилган [10].

Амирни асоссиз тарзда қоралаш совет давлати ҳукм сурган XX аср мобайнида муттасил давом этди. Журналист ва “муштумчи” адиб Олимбек Қўчқорбеков 1980 йили “Шарқ юлдузи” журналида Саид Олимхон ҳақидаги куруқ тухматдан иборат қиссани чоп этди. У кейинчалик асарини кенгайтириб, “Сўнгги канизак” деб номлади.

Амир Саййид Олимхон ўғилларининг тақдири ҳамда бошқа фарзандлари ҳаёти. Амир Саййид Олимхон пойтахт Бухорои Шарифни тарк этар экан, ўша тўс-тўполонда нафақат давлат хазинасини, балки ҳарамини ҳам шаҳарда қолдириб кетишга мажбур бўлган эди. Саид Олимхоннинг бутун хонадони ва қариндош-уруғларидан иборат ҳарамини, уларнинг умумий миқдори махфий архив ҳужжатларида 118 нафар киши деб номма-ном кўрсатилган, қизил аскарлар томонидан 1920 йил 20 октябрда Хожа Ориф қишлоғида (Шопуркон тумани марказида) қўлга олиниб, Бухородаги Хуржун мадрасасида жойлаштирилган. Сўнгра улар Эски Бухоронинг Хонақо кўчасидаги Жўйбор мадрасасида тутқунликда ушлаб турилган [11]. Большевикларнинг қатъий талабига қарамай жадидлардан тузилган янги Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) ҳукумати амирнинг Бухорода қолган барча қариндошларини отиб ташлаш ёки Москвага юборишни хоҳламайди. Амир оиласи ва қариндошлари 1920-1923 йилларда Эски Бухоронинг Хонақо Жўйбор, Мир Дўстим, Қасрли, Дарвозаи Ўғлон кўчаларидаги махсус жойларда тутқунликда яшашган [12]. Олимхоннинг ўғиллари Султонмурод Олимхон ўғли (15 ёшда), Шохмуродхон Олимхон ўғли (15 ёшда), Абдурахимхон Олимхон ўғли (13 ёшда) 1920-1922 йилларда Бухорода махсус уй қамоғида сақланди. Амир ҳарамини 1923 йил ёзигача Эски Бухорода ҳеч қандай зиён-заҳматсиз уй қамоғида ушлаб турилди [13].

Собиқ ҳукмдор Олимхон халқаро ташкилотлар орқали БХСР ҳукуматига мурожаат қилиб, ҳарамини ва яқинларини Афғонистонга жўнатишни илтимос қилганда, Бухоро коммунистларининг кўпчилиги Кремль кўрсатмасига амал қилиб, уларни зудлик билан жисмонан йўқотишни талаб қилишади. Бироқ

БХСР Нозирлар Шўроси раиси Файзулла Хўжаев ҳамда Маориф халқ нозири Фитрат 1923 йил 4 июлда бўлган Бухоро Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси Ижроия бюросининг йиғилишида ушбу масалани кўриб чиқиш жараёнида Олимхон илтимоси қондирилиши ҳамда амир оила аъзолари ва яқинларини Афғонистонга жўнатиш кераклигини қатъий таъкидлашади [14].

Амир Саййид Олимхоннинг туққан онаси Давлат Бахт ойим, ўғай оналари Тўраой (асли ҳисорлик) [62 ёшда], Тўтиой Абдурахим қизи (асли бадахшонлик) [62 ёшда], Шамсияой Давлатшоҳ қизи (62 ёшда), Саодатой Ҳожихўжа қизи (62 ёшда), завжалари Муҳаррамой Сиддиқхўжа қизи (37 ёшда), Мушаррафой Абдурахим қизи (37 ёшда), Муборак Абдурахим қизи (асли қаршилиқ) [34 ёшда], Хурсандой Каромат қизи (32 ёшда), қизлари Хосиятой Олимхон қизи (13 ёшда), Саодатой Олимхон қизи (5 ёшда), Олимхонни эмизган сут онаси Бегим Бобобек қизи (55 ёшда), энагаси Зубайда Қамбар қизи (44 ёшда), амакилари Мир Муҳаммад Сиддиқ Музаффархон ўғли [Ҳашмат], Мир Носир Музаффархон ўғли [Носириддин Ҳанафий], Мир Содик Музаффархон ўғли, Мир Абдул Азимхон Музаффархон ўғли, синглиси Шоҳой, қизлари Хадичаой (24 ёшда), Адиманой [Аминаой] (28 ёшда) ҳамда бошқа қариндош-уруғлари (жами 54 киши) ўз ихтиёрига кўра 1923 йил кузида Афғонистонга юборилади.

Амир Саййид Олимхоннинг уч нафар ўғли: Саид Султонмуродхон, Саид Абдурахимхон, Саид Шоҳмуродхон 1922 йилда Кремлнинг талаби билан Москвага жўнатилади. Улар 1923 йил 1 майда Москвада расмий равишда очилган “Бухоро маориф уйи”да таълим олишади [15]. Бу ҳақда кейинчалик Ўзбекистон ССР халқ артисти бўлган бухоролик санъаткор аёл Марям Ёкубова (1909-1987) ўз хотираларида сўзлаб ўтади. Ёш қизалоқлигида Амир Олимхоннинг саройдаги ҳарамида хизматда бўлган Марямхон Москвада XX аср 20-йилларида собиқ ҳукмдорнинг ўғли Шоҳмурод билан бирга ўқиган экан [16].

1932 йилда Саид Олимхоннинг Афғонистон Ташқи ишлар вазирлиги орқали Афғонистоннинг СССРдаги элчиси Муҳаммад Азизхонга шахсий

мактуб йўллаб, Москвага жўнатилган уч ўғлини топиб, уларни қутқаришда ёрдам беришни илтимос қилади. Олимхон бу масалада халқаро Қизил хоч ва Қизил ярим ой жамиятига ҳам мурожаат қилади. Аммо унинг бу соҳадаги бутун интилишлари зое кетади.

Бироқ Москвада яшаётган Олимхон ўғилларининг тақдири фожиали тугайди. Ўзининг совет режимига нисбатан нафратини яққол намоён этган кичик ўғил Абдурахимхон 1937 йили жосусликда айбланиб, отиб ташланади. Унинг ўлими ҳақида яна бошқа тахминлар ҳам мавжуд. Катта ўғли Султонмуродхоннинг бир оёғи ногирон бўлиб, у 1940 йилда қамоққа олинади ҳамда қамоқхонада вафот этади.

Ўртанча ўғил Шохмуродхоннинг қисмати эса сал бошқачароқ кечади. 1929 йил 16 июнда Шохмурод Олимов Москвадаги “Известия” [17] газетасида отасига қарши “очиқ хат” билан чиқади. Мазкур буюртма мактуб “Бухоро собиқ амирининг ўғли ўз отасига шундай дейди” сарлавҳаси билан эълон қилинади. Мактубнинг ўзбек ва тожик тилларидаги таржимаси 1929 йил июн ойида “Озод Бухоро” ва “Тожикистони сурх” газеталарида чоп этилган. Фитрат ўзининг Амир Олимхон ҳақидаги китобида бу хатнинг тожикчасини келтириб ўтади. Кейинчалик бухоролик журналист ва адиб Н.Наимовнинг “Амирнинг зурриёти” [18] китобида мактубнинг ўзбекча таржимасини қайта эълон қилган.

Шохмурод Олимов (1910-1985) ўз отасидан воз кечишга мажбур бўлгач, Москвада ҳарбий инженерлик академиясида ўқийди. У ҳарбий академияни тугатиб, кейинчалик отаси сингари генерал-лейтенант ҳарбий унвонига сазовор бўлади. Иккинчи жаҳон урушида қатнашади. У 1985 йили 75 ёшида Москвада вафот этади. Бироқ у бутун умри давомида ўзини Олимхоннинг ўғли эканлигини одамлардан яширади, юртдошлари ва қариндошлари билан умуман кўришмасликка ҳаракат қилади...

Амир Саййид Олимхон оиласи ва қариндош-уруғларидан Бухорода қолган 64 киши эса зудлик билан тутқунликдан озод қилиниб, бу ерда яшашлари учун

уларга тегишли шароит яратиб берилади. Бироқ XX аср 30-йиллари охирларидаги оммавий қатли олда уларнинг ҳаммаси қатағон қилинган.

Амир Саййид Олимхон 18 нафар ўғил ва 21 нафар қиз, жами 39 нафар фарзанднинг отаси бўлганлиги тарихий маълумотларда қайд этилади. Олимхон ўғилларининг номлари қуйидагича бўлган:

1. Саид Султонмуродхон [Султонмурод Олимов] (1910-1940).
2. Саид Шоҳмуродхон [Шоҳмурод Олимов] (1910-1985).
3. Саид Абдурахимхон [Раҳим Олимов] (1912-1937).
4. Саид Умархон (1925-?).
5. Саид Муродхон.
6. Саид Иброҳимхон.
7. Саид Раҳимхон.
8. Саид Орифхон.
9. Саид Фаттоҳхон.
10. Саид Ибодхон.
11. Саид Мансурхон [Саййид Мансур Олимий] (1931-?).
12. Саид Абдулҳодихон.
13. Саид Ғаффорхон.
14. Саид Абдулкабирхон [Саййид Абдулкабир Азимий].
15. Саид Ҳожихон.
16. Саид Жон [Саййид Маҳмуд].
17. Саид Сатторхон.
18. Саид Абдурауфхон.

Қизларининг номи эса қуйидагича бўлган:

1. Хадичаой.
2. Адиманой.
3. Хосиятой.
4. Саодатой.
5. Шукрияхоним [Яшин] (1908-2006) ва бошқалар.

Саид Олимхон Афғонистонда яшаганда ҳам бир неча марта уйланган эди. Унинг бошқа фарзандлари Кобул атрофидаги Қалъаи Фотуда таваллуд топишган. XX аср 90-йиллари бошларида Саид Олимхоннинг икки завжаси, ўн икки нафар ўғли ва ўн нафар қизи тирик эди. Улар Туркиянинг Ғозиантиб шаҳрида, шунингдек, Афғонистон, Покистон, Саудия Арабистони, Эрон, Германия ва АҚШда истиқомат қилганлар [19]. Саид Олимхоннинг ўғиллари 1993 йил сентябрда ота юртлири Бухорога келиб, уни зиёрат қилишди.

Олимхоннинг 1931 йил Афғонистонда туғилган ўғли кейинчалик умрининг охиригача Туркияда яшайди. Унинг форс тилида ёзилган “Бухоро – Туркистон бешиги” (1996) асарида манғитлар сулоласи ҳукмдорлари, хусусан, отаси Амир Саййид Олимхон хусусида нодир маълумотлар мавжуд. Ушбу асар бухоролик манбашунос ва тарихчи олим Ҳалим Тўраев томонидан форс тилидан ўзбекчага таржима қилиниб, 2004 йили “Бухоро” нашриётида чоп қилинди. Саид Олимхоннинг қизларидан бири Шукрия хоним (“Америка овози” радиосининг диктори) 2006 йил 26 октябрда 98 ёшида Нью-Йоркда ваофот этган.

Бухоролик журналист ва адиб Нусратулла Наимов Амир Саййид Олимхон ва фарзандлари ҳамда амир хазинаси тақдири тўғрисида 2008 йили “Сўнгги ҳукмдор” тарихий қиссаси, 1995 йили “Амирнинг зурриёти” ва 2005 йили “Амирнинг хазинаси” китобларини чоп эттирган. Самарқандлик ёзувчи Артур Самари бу ҳақда “Амирнинг олтини”[20] номли русча романини ҳам ёзган.

Тадқиқотчи Нуриддин Хотунўғли [21] (у Афғонистонда туғилган этник ўзбек бўлиб, айти пайтда Туркиянинг Зонғулдоқ университетида тарихчи олим сифатида фаолият кўрсатади; Амир Саййид Олимхоннинг неvara жияни Бинафшахонимга уйланган) Амир Саййид Олимхон ҳақида Туркиядаги Ғози университетида 2003 йили докторлик диссертациясини ҳимоя қилиб, 2011 йилда махсус монография чиқарди.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда Амир Саййид Олимхон шахсиятига нисбатан ҳаққоний ва холис муносабат қийинчилик билан бўлса-да шаклланмоқда. Тарихчилар Туркистон тарихида ўтган сўнгги ҳукмдор ҳаёти ва

фаолиятини тўғри ёритишга ҳаракат қилишмоқда. Шу билан биргаликда бир гуруҳ ёзувчи ва ҳаваскор қаламкашлар, шов-шувга ўч журналистлар Олимхон фаолиятини идеаллаштириб, уни кўкларга кўтариш билан шуғулланишса, айрим журналист ва адиблар худди совет даврида бўлгани каби собиқ ҳукмдорга турли туҳмат ва маломат тошларини отмоқда. Улар орасида айрим таниқли адибларнинг ҳам борлиги ачинарли ҳолатдир.

Амир Саййид Олимхоннинг хотиралари дастлаб Парижда 1929 йили француз, сўнгра Ғарбда форс тилида босилган. Бу хотираларнинг русча таржимаси Иброҳимбек кўрбоши ва сафдошларининг чекистлар томонидан тўқилган “жиной иши”га 1931-1932 йилларда киритилган. Бу хотиралар унинг ўз юртида фақат мустақилликка эришиш арафасида – 1991 йилнинг бошларида дастлаб “Фан ва турмуш” журналида, кейинчалик «Бухоро халқининг ҳасрати тарихи» номи билан ўзбек тилида “Фан” нашриётида алоҳида китоб шаклида, ўша йили Тошкентда “Звезда Востока” [22] журналида рус тилида, 1992 йили эса Душанбеда тожик тилида китоб ҳолида чоп қилинган.

Амир Саййид Олимхон ҳукмронлиги даврида Бухорода Олимхон мадрасаси қурилган, 1915-1918 йилларда Бухоро атрофидаги Ситораи Моҳи Хоса саройини қуриш якунланди. У Бухоро шаҳридаги кўплаб тарихий обидаларни таъмирлаш учун маблағ ажратган. Шунингдек, Қаршида мадраса қурдирган, Қашқадарё устига янги кўприк солдирган ҳамда Карманада ҳам бир қатор меъморий иншоотлар барпо этган. Олимхон томонидан қурилган биноларнинг аксарияти бугунги кунда ҳам эл хизматида яраб турибди. Олимхон саройида кўплаб шоирлар ва олимлар яшашган ҳамда ижод қилишган.

Шундай қилиб, Амир Саййид Олимхоннинг Бухорода ўн йиллик ҳукмронлик даври мураккаб сиёсий ва ҳарбий можаролар пайтига тўғри келди. Бир томондан большевиклар ҳарбий тажовузи ва уларнинг оммавий ҳужуми, иккинчи томондан, ички муҳолифат ҳисобланган Ёш бухоролик жадидлар ҳаракати натижасида амирлик тузуми ағдариб ташланди. 1756-1920 йилларда ҳукм сурган манғитлар сулоласи тарих саҳнасидан туширилди.

Амир Саййид Олимхон номи нафақат манғитлар сулоласининг, балки Туркистоннинг сўнгги ҳукмдори сифатида ҳам тарих саҳифаларидан жой олди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Ражабов Қ. Бухоро манғит амирлари. – Тошкент: Фан-Oshun, 2025. 225-246-бетлар.
2. Ражабов Қ. Ёш бухороликлар... (Уларнинг Шарқ мамлакатларидаги Ёшлар ҳаракатлари билан узвий алоқалари)// “Бухоро мавжлари”. 2005. № 2. 26-29-бетлар
3. Ражабов Қ. Қизил қўшинга қарши Бухоро. 2-нашри. – Тошкент: Фан-Oshun, 2025. 139-145-бетлар.
4. Кличев О. Сайид Мир Олимнинг ҳарбий таълими. – Бухоро: Дурдона, 2021. – 44 бет.
5. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жаидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Тошкент: Muharrir, 2021. – 168 бет.
6. Мирзо Салимбек. Кашкўли Салимий ва Таворихи муттақадимин ва муттаахирин. Форс-тожик тилидан ўзбекчага Н.Йўлдошев ўгирган. – Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2003. 305-306-бетлар.
7. Саййид Мансур Олимий. Бухоро – Туркистон бешиги. Форс тилидан таржима ва сўзбоши муаллифи: Ҳ.Тўраев. – Бухоро: “Бухоро” нашриёти, 2004. 72-бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Девони архиви (Ўзбекистон РПДА), 60-фонд, 1-рўйхат, 3177-иш, 4-8-варақлар;
9. Амир Саййид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Форсийдан таржима ва изоҳлар муаллифи А. Ирисов. – Тошкент: Фан, 1991. 32 бет.
10. Фитрат. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон (Бо муқаддимаи А.Муҳиддинов). – Душанбе: Палатаи давлатии китобҳо, 1991. – 64 саҳ.;
11. Ўзбекистон РПДА, 14-фонд, 1-рўйхат, 541-иш, 73-81-варақлар.
12. Ўзбекистон РПДА, 14-фонд, 1-рўйхат, 541-иш, 72-82-варақлар.

13. *Қ.Ражабов*. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш: тарих ҳақиқати (1920-1924 й.). – Тошкент: Маънавият, 2002. 29-30-бетлар.
14. Ўзбекистон миллий архиви, 47-фонд, 1-рўйхат, 425-иш, 278-варақ.
15. *С.Иноят*ов, *А.Алау*ов. Бухарский дом просвещения в Москве. – Навои, 1996. – С.20-24.
16. *М.Ёқубова*. Даврим ва даврам. Тузувчи: Т.Ёқубова. Рус тилидан Назокат Азим таржимаси. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2019. – Б.82-83.
17. “Известия” (Москва). 16 июня 1929 г.
18. Нусратилло Наимов. Амирнинг зурриёти (тарихий қисса). – Бухоро, 1995. – 40 бет
19. Бухоронинг сўнгги амири ёки Саид Олимхоннинг фарзандлари тақдири ҳамда унинг халқ номига қолдирган мероси ҳақида// “Ўзбекистон овози” (Тошкент). 1993 йил 14 октябр;
20. Артур Самари. Золото Эмира (роман). – Ташкент: Узбекистан, 2018. – 480 стр.
21. Nurettin Hatunoğlu. Buhara Hanlığının son emiri: Alim Hanın vasiyeti ve Hezinesi// Türk dünyası Tarih kültür dergisi (İstanbul). № 254. Şubat. 2008. – S. 47-52.
22. Саид Алимхан. История бедствий испытанных Бухарским народам. Подготовка к изданию: М.Хасанов, В.Германов, К.Шадиёв// “Звезда Востока” (Ташкент). 1991. № 7. – С. 44-62.

СУДЬБА АМИРА САИДА ОЛИМХАНА И ЕГО ДЕТЕЙ

Аннотация. В статье описывается жизнь и деятельность последнего правителя Туркестана Амира Саида Олимхана, его правление и жизнь в изгнании, судьба его многочисленных детей. Она основана на анализе архивных документов, воспоминаний Амира и его современников, материалов прессы того времени, исторических исследований.

Ключевые слова: Амир, дворец, кошбеги, красная армия, джадиды, большевики, курбаши, исторические исследования.

THE FATE OF AMIR SAID OLIMKHAN AND HIS CHILDREN

Annotation. The article describes the life and activities of the last ruler of Turkestan, Amir Said Olimkhan, his reign and life in exile, the fate of his numerous children. It is based on the analysis of archival documents, the memoirs of the Amir and his contemporaries, materials from the press of that time, and historical research.

Keywords: Amir, palace, koshbegi, red army, Jadids, Bolsheviks, kurbashi, historical research.